

1. WPROWADZENIE

Postępujący wielowiekowy rozwój cywilizacyjny, któremu towarzyszyło niekontrolowane korzystanie z dóbr przyrody, doprowadził do znacznej degradacji środowiska naturalnego. Efektem tego procesu było nie tylko zanieczyszczenie poszczególnych komponentów środowiska, ale także wyczerpywanie się zasobów surowcowych, ginięcie gatunków zwierząt i roślin oraz pogorszenie stanu zdrowia ludności na terenach przeobrażonych na niespotykaną dotychczas skalę. W Polsce do lat 90-tych XX wieku środowisko było uważane za źródło surowców oraz rezerwuar odpadów i zanieczyszczeń. Takie podejście spowodowało degradację wielu komponentów środowiska (powietrz, wody, gleby i grunty, szata roślinna) i na wielu obszarach kraju groziło wręcz katastrofą ekologiczną. Razem z przemianami ustrojowymi podejście takie zaczęło ulegać zmianom i obecnie przyjmuje się, że jednym z najważniejszych praw człowieka jest prawo do życia w czystym środowisku. Gwarantuje to Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku, która stanowi, że Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę środowiska kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Zrównoważony rozwój wiąże się z prowadzeniem szerokiej działalności gospodarczej i społecznej przy jednoczesnym niedopuszczeniu do dalszej degradacji środowiska naturalnego oraz z podejmowaniem działań zmierzających do restytucji zniszczonych elementów środowiska. Istota zrównoważonego rozwoju polega zatem na pokryciu obecnych potrzeb bez ograniczania możliwości rozwoju przyszłym pokoleniom.

Ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych, które poprzez swoją politykę powinny zapewnić bezpieczeństwo ekologiczne. Powiaty należą do władz publicznych, zatem także na nich spoczywa obowiązek wykonywania zadań z zakresu ochrony środowiska oraz odpowiedzialność za jakość życia mieszkańców. Dodatkowym wyzwaniem stało się członkostwo w Unii Europejskiej oraz związane z nim wymogi – wdrożenie unijnych przepisów i osiągnięcie standardów UE w zakresie ochrony środowiska.

Efektywność działań z zakresu ochrony dziedzictwa przyrodniczego zależy przede wszystkim od polityki i rozwiązań przyjętych na szczeblu lokalnym oraz od pozyskania zainteresowania i zrozumienia ze strony społeczności lokalnych. Działania takie, aby były skuteczne, muszą być prowadzone zgodnie z opracowanym uprzednio programem, sporządzonym na podstawie wnikliwej analizy sytuacji dla danego rejonu. Zadanie takie ma spełniać wieloletni program ochrony środowiska.

2. CELE I ZAKRES PROGRAMU

Program ochrony środowiska dla powiatu sztumskiego na lata 2004 – 2011 jest dokumentem planowania strategicznego, wyrażającym cele i kierunki polityki ekologicznej samorządu powiatu sztumskiego i określającym wynikające z nich działania. Program obejmuje horyzont czasowy lat 2004 – 2011, z podziałem na okresy: krótkoterminowy 2004 – 2007 i średnioterminowy 2008 – 2011.

Program ochrony środowiska dla powiatu sztumskiego przedstawia:

- aktualny stan środowiska i główne przyczyny tego stanu,
- najważniejsze problemy z zakresu ochrony środowiska,
- prognozowane zmiany w zakresie ochrony środowiska oraz wymagane zmiany w aspekcie przepisów unijnych,
- cele i zadania w ujęciu krótko-, średnio i długookresowym,
- instrumenty prawne i ekonomiczne niezbędne dla wdrożenia *Programu*,
- system monitoringu i zarządzania ochroną środowiska.

Sam program nie jest dokumentem stanowiącym, ingerującym w uprawnienia poszczególnych jednostek administracji rządowej i samorządowej oraz podmiotów użytkujących środowisko. Należy

jednak oczekiwać, że poszczególne jego wytyczne i postanowienia będą respektowane i uwzględniane w planach szczegółowych i działaniach inwestycyjnych w zakresie ochrony środowiska.

Tak ujęty *Program* będzie wykorzystywany jako:

- główny instrument strategicznego zarządzania powiatem w zakresie ochrony środowiska,
- dokument koordynujący poszczególne działania związane z ochroną środowiska,
- podstawa tworzenia programów operacyjnych i zawierania kontraktów z innymi jednostkami administracyjnymi i podmiotami gospodarczymi,
- pomoc w wyborze decyzji inwestycyjnych podejmowanych przez różne podmioty i instytucje,
- instrument do działań edukacyjnych, informacyjnych i promocyjnych powiatu,
- przesłanka konstruowania budżetu powiatu na poszczególne lata,
- układ odniesienia zawierający wytyczne dla innych podmiotów polityki ekologicznej,
- podstawa do ubiegania się o fundusze celowe ze źródeł krajowych i Unii Europejskiej.

Ponadto, cele i działania proponowane w *Programie ochrony środowiska* posłużą do tworzenia warunków dla takich zachowań ogółu społeczeństwa powiatu sztumskiego, które służyć będą poprawie stanu środowiska przyrodniczego. Realizacja celów wytyczonych w *Programie* powinna spowodować polepszenie warunków życia mieszkańców przy zachowaniu walorów środowiska naturalnego na terenie powiatu.

Zakłada się, że kształtowanie polityki ekologicznej w powiecie będzie miało charakter procesu ciągłego, z jednoczesnym zastosowaniem metody programowania „kroczonego”, polegającej na cyklicznym weryfikowaniu perspektywicznych celów w przekrojach etapowych i wydłużaniu horyzontu czasowego *Programu* w jego kolejnych edycjach.

3. METODYKA OPRACOWANIA PROGRAMU I UWARUNKOWANIA PROGRAMU

Jako punkt odniesienia dla programu ochrony środowiska przyjęto aktualny stan środowiska oraz stan infrastruktury ochrony środowiska na dzień 31.12.2002 z uwzględnieniem dostępnych danych za okres 2003 roku.

Sposób opracowania *Programu* został podporządkowany metodologii właściwej dla planowania strategicznego, polegającej na:

1. **Określeniu diagnozy stanu środowiska przyrodniczego** w powiecie sztumskim, zawierającej charakterystykę poszczególnych komponentów środowiska wraz z ich oceną;
2. **Określeniu konstruktywnych działań mających na celu poprawę stanu aktualnego w zakresie ochrony środowiska** poprzez przedstawienie celów strategicznych, celów długo- i krótkoterminowych oraz kierunków działań wraz z opracowaniem programów operacyjnych dla poszczególnych segmentów środowiska;
3. **Przedstawieniu uwarunkowań realizacyjnych *Programu*** w zakresie rozwiązań prawno-instytucjonalnych, źródeł finansowania, systemu zarządzania środowiskiem i *Programem*;
4. **Określeniu zasad monitorowania** efektów wdrażania *Programu*.

Źródłami informacji dla *Programu* były materiały uzyskane ze Starostwa Powiatowego w Sztumie, Urzędów Gmin z terenu powiatu sztumskiego, Wojewódzkiego Inspektoratu Ochrony Środowiska w Gdańsku, Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego, Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, a także prace instytutów i placówek naukowo – badawczych z zakresu ochrony środowiska oraz gospodarki odpadami, jak również dostępna literatura fachowa.

Zgromadzone informacje zostały zweryfikowane poprzez ankietyzację, wywiady i sondaże. Do podmiotów gospodarczych z terenu powiatu rozesłano ankiety uwzględniające szeroką problematykę ochrony środowiska, z których wnioski zostały uwzględnione w *Programie*.

Przeprowadzono również badania świadomości społecznej w zakresie zagadnień ochrony środowiska, w tym gospodarki odpadami

Koncepcja Programu oparta jest o zapisy następujących dokumentów:

- *Prawo ochrony środowiska z 27 kwietnia 2001 roku*. Definiuje ono ogólne wymagania w odniesieniu do programów ochrony środowiska opracowywanych dla potrzeb województw, powiatów i gmin.
- *Polityka ekologiczna państwa na lata 2003 – 2006 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2007 – 2010*". Zgodnie z zapisami tego dokumentu Program winien definiować:
  - cele średniookresowe do 2011 roku
  - zadania na lata 2004 – 2007
  - monitoring realizacji Programu
  - nakłady finansowe na wdrożenie Programu

Cele i zadania ujęte zostały w następujących blokach tematycznych:

- cele i zadania o charakterze systemowym,
  - ochrona dziedzictwa przyrodniczego i racjonalne użytkowanie zasobów przyrody,
  - zrównoważone wykorzystanie surowców,
  - jakość środowiska i bezpieczeństwo ekologiczne.
-
- *Program ochrony środowiska województwa pomorskiego*. W dokumencie tym określono długoterminową politykę ochrony środowiska dla województwa pomorskiego, przedstawiono cele krótkoterminowe i sposób ich realizacji, określono sposoby zarządzania środowiskiem i aspekty finansowe realizacji programu.
  - *Wytyczne do sporządzania programów ochrony środowiska na szczeblu regionalnym i lokalnym*, które podają sposób i zakres uwzględniania polityki ekologicznej państwa w programach ochrony środowiska oraz wskazówki, co do zawartości programów.

W powiatowym programie powinny być uwzględnione:

- *zadania własne powiatu* (pod zadaniami własnymi należy rozumieć te przedsięwzięcia, które będą finansowane w całości lub częściowo ze środków będących w dyspozycji powiatu),
- *zadania koordynowane* (pod zadaniami koordynowanymi należy rozumieć pozostałe zadania związane z ochroną środowiska i racjonalnym wykorzystaniem zasobów naturalnych, które są finansowane ze środków przedsiębiorstw oraz ze środków zewnętrznych, będących w dyspozycji organów i instytucji szczebla centralnego, bądź instytucji działających na terenie powiatu, ale podległych bezpośrednio organom centralnym).

4. CHARAKTERYSTYKA POWIATU

4.1 INFORMACJE OGÓLNE

Powiat sztumski położony jest we wschodniej części województwa pomorskiego i jest jednym z 20 powiatów wchodzących w skład tegoż województwa. Powierzchnia powiatu wynosi 731 km² i jest zamieszkiwana przez 42 043 osoby. Jednostki administracyjne wchodzące w skład powiatu sztumskiego to:

- Miasto i Gmina Sztum (powierzchnia 181 km², liczba ludności – 17 901 osób),
- Miasto i Gmina Dzierzgoń (powierzchnia 131 km², liczba ludności – 9 665 osób),
- Gmina Mikołajki Pomorskie (powierzchnia 92 km², liczba ludności – 3 756 osób),

- Gmina Stary Targ (powierzchnia 141 km², liczba ludności – 6 620 osób),
- Gmina Stary Dzierzgoń (powierzchnia 186 km², liczba ludności – 4 101 osób).

Powiat sztumski posiada bardzo atrakcyjne położenie pod względem rozwoju gospodarki i turystyki. Dobra komunikacja z Gdańskiem (75 km), Malborkiem (15 km), Olsztynem (115 km) czy Toruniem (120 km) oraz położenie w samym centrum terenu, na którym zachowała się duża ilość obiektów historycznych, tworzy ze Sztumu dobrą bazę wypadową dla turystów. Niewątpliwą zaletą położenia powiatu jest również bliskość Mierzei Wiślanej, na brzegach której każdego lata swoje urlopy spędza duża liczba krajowych i zagranicznych turystów. Dobre połączenie z Kalingradem otwiera również szansę na kontakty handlowe i turystyczne z Rosją. Położenie geograficzne oraz przychylność władz lokalnych dla inicjatyw gospodarczych powodują, że Sztum i powiat sztumski mogą być dobrym miejscem dla każdego inwestora.

4.2 POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE I ADMINISTRACYJNE

Powiat sztumski, zgodnie z podziałem J. Kondrackiego (2002), położony jest w obrębie następujących jednostek geograficznych:

PROWINCJA: Niż Środkowoeuropejski

PODPROWINCJA: Pojezierza Południowobałtyckie (Pojezierze Pomorskie),

MAKROREGION: Pojezierze Iławskie.

Powiat sztumski leży w północnej części Pojezierza Iławskiego; na zachodzie zbliża się do doliny Dolnej Wisły, a na północy do Żuław Wiślanych. Cały obszar znajduje się w strefie zasięgu lądolodu fazy pomorskiej i stanowi najmłodszą krainę polodowcową charakteryzującą się dużym zróżnicowaniem i świeżością form rzeźby terenu. Najważniejszymi elementami krajobrazu są faliste równiny, wzgórza morenowe – występujące między Sztumem, Mikołajkami Pomorskimi i Dzierzgoniem - oraz jeziora.

Tabela 1 Przynależność gmin powiatu sztumskiego do regionów geograficznych

Gmina	M a k r o r e g i o n
	P o j e z i e r z e I ł a w s k i e
	M e z o r e g i o n
	P o j e z i e r z e I ł a w s k i e
Sztum	Cała powierzchnia
Stary Targ	Cała powierzchnia
Mikołajki Pomorskie	Cała powierzchnia
Dzierzgoń	Cała powierzchnia
Stary Dzierzgoń	Cała powierzchnia

Pod względem administracyjnym powiat sztumski położony jest we południowo-wschodniej części województwa pomorskiego. Wraz z powiatami malborskim, kwidzyńskim i nowodorskim należy do tzw. grupy powiatów zawiślańskich województwa pomorskiego. Od północy graniczy z powiatem malborskim, od zachodu z powiatem tczewskim, od południa z powiatem kwidzyńskim, a od wschodu z powiatami elbląskim, iławskim i ostródzkim należącymi do województwa warmińsko – mazurskiego.

4.2.1. POWIĄZANIA Z INNYMI OŚRODKAMI

Powiat sztumski ma powiązania z innymi jednostkami administracyjnymi głównie przez drogi gminne i powiatowe, a także drogi wojewódzkie 517 i 522 i drogę krajową 55. Sztum z sąsiednimi gminami łączy linie autobusowe, najwięcej połączeń jest z Malborkiem.

Powiązania występują również w systemach infrastruktury technicznej, np.:

- obszar miasta i gminy Sztum jest zaopatrywany w energię elektryczną z systemu krajowego, z GPZ-tów 110/15 kV, położonych na terenie sąsiednich gmin, tj. Mikołajki Pomorskie i Malbork,
- z systemu wodociągowego miasta i gminy Sztum zaopatrywane są miejscowości w gminach Ryjewo i Malbork,
- sąsiednie gminy korzystają również częściowo z miejskiego wysypiska śmieci w Sztumie.

Powiat sztumski jako jednostka administracyjna nie posiada żadnych kontaktów partnerskich z innymi ośrodkami w kraju lub zagranicą. Natomiast Miasto i Gmina Sztum współpracuje aktywnie z trzema gminami europejskimi, z którymi podpisało układy o partnerstwie. Są to gminy: **Ritterhude** z Niemiec, **Val de Reuil** z Francji i **Varde** z Danii. Sztum współpracował dodatkowo z niemiecką gminą Belzig oraz węgierskim województwem Jasz - Nagykun - Szolnok. Również w Mieście i Gminie Dzierżoń władze przywiązują dużą wagę do współpracy z partnerami zagranicznymi. Kontakty, bardziej lub mniej formalne, z miastami bliźniaczymi w sferze kulturalnej, turystycznej, gospodarczej czy sportowej owocują wymianą doświadczeń i wzajemnymi wizytami przedstawicieli różnych środowisk. Dzierżoń współpracuje z Nordborg - Dania, Finspang - Szwecja, Finsterwalde - Niemcy, Sittsen - Niemcy.

4.3 HISTORIA REGIONU

W średniowieczu Ziemię Sztumską zamieszkiwało pruskie plemię Pomezanów, Słowianie oraz (od XIII wieku) koloniści niemieccy, którzy przybyli wraz z Zakonem Krzyżackim. Główne grody pruskie znajdowały się w Sztumie i Starym Dzierżoniu.

Na początku XIII stulecia biskup Chrystian pochodzący z Zanturu rozpoczął misję chrystianizacyjną wśród Prusów. Jego działalność misyjną przerwał Zakon, podbijając ziemię Pomezanów w latach 1233-1236. Prusowie, z pomocą księcia Świętopełka, wznieśli powstanie przeciwko panowaniu Krzyżaków, które zakończyło się podpisaniem ugody w Dzierżoniu 7 lutego 1249 roku. Właściwa kolonizacja niemiecka zapoczątkowana została dopiero około roku 1280. Wtedy też rozpoczęła się kolonizacja polska. Ziemia Sztumska weszła w skład komturstwa malborskiego powołanego po zlikwidowaniu komturii zantyrskiej.

W XIV wieku zmianie uległ podział administracyjny - utworzone zostało wójtostwo sztumskie, odrębnym obszarem było natomiast leśnictwo Benowo, podlegające bezpośrednio władzom malborskim. Zakon Krzyżacki panował na omawianym obszarze aż do zakończenia wojny trzynastoletniej i podpisania pokoju toruńskiego w 1466 roku. Po tym wydarzeniu wójtostwo sztumskie i ziemia dzierżońska weszły w skład województwa malborskiego, będącego częścią Prus Królewskich, znajdujących się pod panowaniem polskim aż do 1772 roku. W 1468 roku utworzono starostwo sztumskie niegrodowe, starostwo dzierżońskie grodowe mające uprawnienia sędownicze, oraz straszewskie niegrodowe.

Do pierwszego rozbioru Polski w sztumskim urząd sprawowało 23 starostów, w dzierżońskim 30, a w straszewskim 23. Starostwo dzierżońskie posiadali zwyczajowo wojewodowie malborscy, którzy w tym mieście mieszkali. Sztum w XVI-XVIII wieku był miejscem obrad sejmików szlacheckich województwa malborskiego, ponieważ szlachta nie chciała obradować u boku wojewody. W XVII wieku na ziemi sztumskiej toczyły się wojny ze Szwedami. Ważniejsze bitwy stoczono pod Dzierżoniem 26 III 1627 roku, Trzcianem – Straszewem - Pułkowicami 25 VI 1629 roku, natomiast rozejmy zawarto w Starym Targu 26 IX 1629 roku i w Sztumskiej Wsi 12 IX 1635 roku. Podczas "Potopu" na ziemi sztumskiej przebywały oddziały polskie pod dowództwem Stefana Czarnieckiego, wśród których znajdował się późniejszy król Jan III Sobieski.

Za panowania ostatniego króla - Stanisława Augusta Poniatowskiego - w Sztumie, wśród szlachty województwa malborskiego, organizował konfederację barską późniejszy autor hymnu, Józef Wybicki. Od 1772 roku Ziemia Sztumska znalazła się pod panowaniem pruskim. Szlachta składała

przysięgę wierności królowi pruskiemu na zamku w Malborku. W Sztumie, na miejscu wcześniejszego ratusza, zbudowano kościół ewangelicki. Jego budowa trwała dwa lata i zakończyła się w 1818 r., gdy równocześnie ustanowiono powiat sztumski. Pierwszym starostą landratem został Ksawery Łyskowski, ostatnim, który zakończył swoje urzędowanie 24 I 1945 r., był Artur Franz. Powiat sztumski był terenem typowo rolniczym, hodowlanym, pewną rolę odgrywała również gospodarka leśna. Od 1819 r. w sztumskim zamku znajdowała się siedziba sądu. Budowa nowego gmachu urzędu powiatowego rozpoczęła się w 1836 r. Budynek z pewnymi przeróbkami istniał aż do momentu spalenia w 1945 roku. W latach 1831-1832 na ziemi sztumskiej przebywali powstańcy listopadowi, z których niektórzy osiedlili się tu na stałe, a ich potomkowie żyją w sztumskim do dnia dzisiejszego. Na lata 1861-1863 przypadały manifestacje patriotyczne sprzyjające ruchowi polskiemu. Od 1860 r. w Sztumie rozpoczęła działalność powiatowa kasa oszczędnościowa Reiffeisena. Ożywienie gospodarcze nastąpiło w latach 1883-1884, gdy wybudowano linię kolejową Malbork-Toruń i oddano do użytku szpital miejski i powiatowy.

Od drugiej połowy XIX wieku językiem urzędowym stał się język niemiecki. Pracę organiczną na niwie gospodarczej podjęli polscy działacze zakładając Bank Ludowy w 1867 r. w Starym Targu, a w 1868 r. również w Pierzchowicach. Na 1910 r. przypadło założenie Banku w Sztumie; zakładano również Kółka rolnicze. Podtrzymywaniem świadomości patriotycznej wśród ludu wiejskiego zajmowały się: rodzina arystokratyczna Sierakowskich z Waplewa i rodzina ziemiańska Donimirskich. W okresie międzywojennym powiat pozostawał nadal w rękach państwa niemieckiego, chociaż działały takie polskie organizacje jak: Związek Polaków w Niemczech, Polsko Katolickie Towarzystwo Szkolne, Towarzystwo Młodzieży i Bank Ludowy w Sztumie.

Dzierzgoń i okolice w czasach Cesarstwa Rzymskiego i wczesnym średniowieczu stanowił bardzo ważny ośrodek administracyjno – handlowy. Świadczą o tym trakty handlowe łączące Prusy z Pomorzem tzw. „pomosty bagardzkie”.

Były one również fragmentem rzymskiego szlaku bursztynowego.

Przybycie na te tereny Zakonu Krzyżackiego rozpoczęło początek dynamicznego rozwoju tych ziem. Jednak bezwzględne rządy braci zakonnych doprowadziły do wybuch potężnego powstania ludności pruskiej, wspomaganiej przez księcia Świętopełka. Powstanie ostatecznie upadło po decydującej bitwie pod Dzierzgoniem. Zakończone zostało podpisaniem traktatu pokojowego na zamku w Dzierzgoniu 7 lutego 1249 r. w obecności legata papieskiego Jakuba z Leodium, późniejszego papieża Urbana IV. Dzierzgoński zamek o chwili wybudowania stał się siedzibą Wielkiego Szatnego, pełniącego jednocześnie funkcję komtura dzierzgońskiego. Jednego z najważniejszych urzędników, rycerzy – braci z otoczenia Wielkiego Mistrza. Dzierzgoń Prawa miejskie uzyskał (lokaje na prawie chełmińskim) 7 kwietnia 1288 r. Miasto w tym czasie należał już do najważniejszych okręgów administracyjnych państwa zakonnego.

Po „drugim pokoju toruńskim” nastąpił dalszy dynamiczny rozwój ziemi dzierzgońskiej. Starostwo Dzierzgońskie składało się z 10 miejscowości, które były pod zarządem rodu Bażyńskich, a później rodziny Cemów. W 1622 roku na podstawie konstytucji sejmowej, funkcja starosty dzierzgońskiego została połączona z funkcją wojewody malborskiego. Dzierzgoń stał się starostwem grodzkim. Na zamku rezydował regent sądu grodzkiego, odbywały się również sejmiki szlacheckie. W 1772 r. po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej, Dzierzgoń został wcielony do państwa Pruskiego. W tym czasie miasto stało się siedzibą Wielkiego Powiatu Dzierzgońskiego, zwanego ziemskim. W jego skład weszły cztery dawne starostwa polskie, tj. malborskie, dzierzgońskie, sztumskie i tolkmickie. Wojna kolejny raz dotknęła ziemię dzierzgońską w epoce napoleońskiej. Po bitwie francusko – pruskiej w roku 1807 pod Dzierzgoniem, miasto zajęli Francuzi, czyniąc klasztor reformatów lazaretem wojskowym.

11 lipca 1920 roku w czasie plebiscytu na Powiślu, Warmii i Mazurach mieszkańcy Dzierzgonia opowiedzieli się za przynależnością do Niemiec. Miasto i ziemia dzierzgońska powróciły do Polski dopiero 25 stycznia 1945 r.

Przymusową ewakuację powiatu przed zbliżającym się frontem podjął 21-22 stycznia 1945 r. ostatni starosta landrat Artur Franz. 24 stycznia niemieckie władze opuściły miasto i powiat. Przez kolejne pół roku władza wojskowa i administracyjna była w rękach Rosjan. Pierwszym pełnomocnikiem Rządu

Polskiego został w dniu 18 kwietnia Kazimierz Szprenge, ale po dwóch dniach złożył rezygnację, a jego obowiązki przejął Romuald Marmurowicz. Do 7 lipca 1945 r. powiat wchodził w skład Okręgu Mazurskiego. Wojskowe władze radzieckie w Malborku władzę cywilną nad powiatem sztumskim przekazały w ręce polskie 3 czerwca 1945 r. W skład powiatu weszło 8 gmin wiejskich i 2 miejskie. Powierzchnia powiatu wynosiła 638 km² i zamieszkiwało tu początkowo 10 380 mieszkańców, z tym że liczba ludności systematycznie zwiększała się. Na przełomie 1945 i 1946 r. na terenie powiatu przebywał oddział Zygmunta Szendzielarza "Łupaszki", który dokonał udanych akcji na placówki MO i posterunki wojsk radzieckich w Starym Targu, Mikołajkach Pomorskich, Dzierzgoniu oraz Sztumie rekwirując broń, mundury i pieniądze znajdujące się w urzędach gminnych. Doszło też do potyczki z oddziałami milicji pod Tulicami, gdzie byli zabici i ranni po obu stronach. Powiat sztumski istniał do 1 VI 1975 r., kiedy to wprowadzono nowy podział administracyjny kraju poprzez likwidację powiatów. Ziemia Sztumska znalazła się w nowym województwie elbląskim.

Gdy w 1993 r. pojawiła się ponownie możliwość utworzenia na mapach administracyjnych kolejnego szczebla administracji samorządowej, podjęto kroki w celu utworzenia powiatu. W 1999 r. powstał Społeczny Komitet Obrony Powiatu Sztumskiego zawiązany przez mieszkańców pięciu gmin, które w ramach Komitetu przez blisko 3 lata walczyły o utworzenie powiatu sztumskiego. Starania te zostały uwieńczone sukcesem - z dniem 1 stycznia 2002 r. na mapie administracyjnej kraju ponownie znalazł się powiat sztumski jako 20 powiat w województwie pomorskim.

4.4 ZABYTKI KULTURY MATERIALNEJ

Obszar zajmowany przez powiat był terenem wielokrotnie zasiedlanym przez grupy ludności w różnych epokach prehistorycznych i historycznych. Osadnictwu sprzyjały cechy fizjograficzne terenu: falisty krajobraz porożcinany licznymi dolinami, wiele jezior i dość duże obszary wolne od bagien. Największe ilości śladów i stanowisk osadnictwa znajdują się na brzegach i zboczach dolin rzek oraz w pobliżu jezior.

Stanowiska archeologiczne

Pierwsze ślady osadnictwa pochodzą z młodszej epoki kamienia (neolitu) i obejmują stanowiska obozowisk kultury chojnicko - pieńkowskiej zachowane w okolicach Starego Miasta. Osady i cmentarzyska młodszych epok – wczesnej epoki żelaza – znajdują się w miejscowościach Tabory (osada kultowa kurhanów zachodnio-bałtyckich) i Stare Miasto (osada kultury wejherowsko - klatoszyńskiej) i Węgry (cmentarzysko). Stanowisko archeologiczne (osada) pochodzące z okresu wpływów rzymskich (II w. p.n.e.) znaleziono w miejscowości Węgry. We wczesnym średniowieczu obszar ten był zasiedlony przez Słowian, a od VI w. napływały plemiona zachodniobałtyjskich Prusów. Ważne stanowisko archeologiczne - wielokulturowe, obejmujące osady okresu od neolitu przez wczesną epokę żelaza, okres wpływów rzymskich aż do średniowiecza - stwierdzono w Przechmarku. Najliczniejsze stanowiska archeologiczne na terenie powiatu sztumskiego pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza i dokumentują schyłkowy okres osadnictwa staropruskiego oraz postępy kolonizacji krzyżackiej. Pozostałości grodzisk plemion staropruskich zlokalizowano w miejscowościach: Myślice, Stare Miasto, Stary Dzierzgoń, Nowa Wieś, Sztum, Węgry, Przechmark. Osady wczesnośredniowieczne występują w miejscowościach Biała Góra, Gościszewo, Lubachowo, a cmentarzysko w miejscowości Koniecwałd.

W rejonie Komorowa i Żuławki Sztumskiej znajdują się osada i cmentarzysko kultury wschodniopruskiej, tutaj znajdował się ongiś gród Zakonu Krzyżackiego. Wokół wsi Jasna leżą liczne stanowiska dawnych osad kultury wielbarskiej, wschodniopruskiej i z okresu średniowiecza. Na południowym skraju Żuławki Sztumskiej na wzniesieniu znajduje się nasyp w formie kolistej przypominający dawny okop. Na północ od jeziora Kuksy znajduje się wzgórze, na którym wg relacji mieszkańców w XIV wieku znajdował się warowny gród. Odkopano tu fundamenty z ciosanego kamienia.

W 1995 r. prof. P. Urbańczyk odkopał drewniano – ziemną groble (długości 1230 m i szerokości 4 m) między Bagartem a Świętym Gajem (tzw. pomosty bagardzkie), która w czasach Cesarstwa Rzymskiego i wczesnego średniowiecza stanowiła część traktu łączącego Pomorze z Prusami. Druga

tego typu droga, o długości 640 m, znajduje się w dolinie rzeki Dzierzgoń 3 km na południe na linii Nowiec – Mokajny.

Szczególnie liczne stanowiska archeologiczne występują w rejonie wsi Anakamaty, Morany, Kuksy i Poliksy na zachód od miasta Dzierzgonia, oraz w Nowinach leżących na północ od miasta. Są to głównie osady kultury wielbarskiej i pomorskiej z XI – XV wieku.

Pojedyncze stanowiska archeologiczne znajdują się również w Chojtach i Tywężach.

Na terenie gminy Dzierzgoń występuje bogate osadnictwo pradziejowe i wczesno – średniowieczne. Są to głównie osady z różnych okresów od neolitu aż po wczesne średniowiecze. Jako ważniejsze wskazać można osady z wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich położone wokół jeziora Kuksy, w okolicy Anakamt, Dzierzgonia, Żuławki Sztumskiej, Bagartu, Jasnej i Poliks.

W Dzierzgoniu obecnie trwają intensywne prace archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym, gdzie w czasie świetności Zakonu Krzyżackiego stał warowny zamek, który był siedziba Komtura Szatnego.

Budowle sakralne

Zachowane budowle sakralne, głównie kościoły gotyckie, budowane były już w średniowieczu, a w późniejszych wiekach przebudowywane. Licznie występują zabytkowe cmentarze ewangelickie, niestety w większości zdewastowane.

Budowle o charakterze obronnym

Zabytki tego typu zachowały się w Sztumie, Dzierzgoniu, Przezmarku. Ziemie ludności staropruskiej zostały podbite przez Krzyżaków w pierwszej połowie XIII w., a następnie na przełomie XIV i XV wieku pobudowano na tym obszarze zamki: na miejscu staropruskiego grodziska w Sztumie, na wzgórzu ponad Dzierzgoniem, a także na stromym cyplu jeziora Motława Wielka w Przezmarku, gdzie istniało też grodzisko staropruskie. Wsie funkcjonowały przy zamkach krzyżackich jako osady. W okresie panowania krzyżackiego zamki tworzyły system obronny dolnej Wisły i Żuław. W latach 1410–1414 zostały zniszczone przez wojska polskie. Po podpisaniu pokoju toruńskiego, od 1466 do 1772 r., Dzierzgoń i Sztum należały do Polski, następnie po pierwszym rozbiórze Polski (1772 r.) obszary te włączono do Prus. W 1920 roku, po traktacie wersalskim, region pozostał w granicach Prus. Na ziemiach tych przenikały się wzajemnie wpływy osadnictwa polskiego i pruskiego. Zamki odnawiano, następnie ulegały one zniszczeniu w czasie wojen. Upadek i częściowe rozbieranie budowli zamkowych nastąpiło w XVIII w. Do czasów obecnych zachowały się fragmenty murów, ślady fundamentów i miejscami wieże. Rok 1945 przyniósł ziemi sztumskiej totalne zniszczenie.

Zabytkowe układy przestrzenne (ruralistyczne, dworsko – parkowe)

W ostatnich latach nastąpiła zmiana kryteriów oceny wartości zabytkowej obiektów i rozszerzenie ochrony dóbr kultury na obiekty z końca XIX i początku XX wieku. Do naszych czasów zachowało się wiele interesujących obiektów sakralnych, zespołów dworsko-parkowych (pałacowo-parkowych) i związanych z nimi obiektów mieszkalno-gospodarczych, a także domów mieszkalnych i cmentarzy. Niewielka część obiektów jest wpisana do rejestru zabytków i objęta ścisłą ochroną konserwatorską, a pozostałe to obiekty zabytkowe postulowane do objęcia ochroną prawną.

Ślady założeń budowli dworskich i folwarcznych występują w bardzo wielu miejscowościach. Zachowała się również duża ilość dworów i pałacyków murowanych z XIX wieku, a przebudowywanych na początku wieku XX. Zespoły pałacowo-parkowe są w złym stanie i w znacznej mierze zdewastowane i zrujnowane.

Tabela 2 Wykaz chronionych obiektów dziedzictwa kulturowego z obszaru powiatu sztumskiego wpisanych do rejestru Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wg Studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla gmin powiatu sztumskiego

Adres	Obiekt	Nr rejestru
Miasto Sztum		
	Układ urbanistyczny Starego Miasta w Sztumie wraz z murami obronnymi, kościołami, zespołem zamkowym krzyżackim	82/N/1959.07.16
	Kościół parafialny, p.w. św. Anny, z pierwszej połowy	303/93z 10.09.1993

	XIV w.	
	Kościół p.w. Wspomożenia Wiernych	304/93 z 10.09.1993
Ul. Domańskiego– Pieniężnego	Cmentarz katolicki	266/93 z 11.05.1993
Ul. Jagiełły 23	Budynek mieszkalny	354 z 16.04.1994
Ul. Kochanowskiego	Wieża ciśnień	265 z 04.05.1993
Ul. Kochanowskiego	Cmentarz z ogrodzeniem, kaplicą i układem zieleni	269 z 20.05.1993
Sztum Zajezerze	Staropolski dworek Wilczewskich, zbudowany w drugiej połowie XVIII w.	107 z 08.06.1960
Sztum Zajezerze	Park dworski	139/90 z 29.01.1990
Gmina Sztum		
Barlevice	Dwór	83/85 z 1.08.1985
Biała Góra	Zespół śluz na Nogacie z XIX w.	55/79 z 8.08.1979
Czernin	Pałac Donimirskich z drugiej połowy XVII i XIX w. oraz park przydworski	498/96 z 17.05.1996 18/77 z 29.12.1977
Cygusy	Park dworski	26/78 z 25.02.1978
Gościszewo	Kościół parafialny p.w. św. Józefa	278/93 z 10.06.1993
Goraj (obręb Koniecwałd)	Zespół dworsko-parkowy oraz budynek stajni	76/84 z 6.06.1984 505/96 z 23.04.1996
Koniecwałd	Zespół młyna wodnego wraz z tamą i kanałem	177/90 z 23.01.1991
Postolino	Kościół p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej	245/N z 10.09.1962
Ramzy Małe (obręb Postolin)	Dwór i park	392/94 z 9.09.1994
Pietrzwałd	Kościół gotycki, ceglany, zbudowany w drugiej połowie XIV w. z zachowanym układem przestrzennym cmentarza, historycznymi nagrobkami i wysoką zielenią cmentarną	470/95 z 22.09.1995
Sztumska Wieś	Dwór z nasadzeniami zieleni	393/94 z 9.09.1994
Sztumska Wieś	Kamień upamiętniający rozejm polsko-szwedzki 12.IX.1635	
Gmina Sztum – stanowiska archeologiczne		
Biała Góra	Osada otwarta z okresu wczesnego średniowiecza i średniowiecza (strefa nr 113)	172/A z 22.11.1971
Biała Góra (Leśnictwo Wygoda)	Szańiec obronny z okresu wojen szwedzkich, z ok. 1626 r. (strefa nr 111)	76A z 7.01.1970
Biała Góra (Leśnictwo Wygoda)	Szańiec obronny z okresu wojen szwedzkich, z ok. 1626 r. (strefa nr 109)	77A z 8.01.1970
Biała Góra (Leśnictwo Wygoda)	Szańiec obronny z okresu wojen szwedzkich, z ok. 1626 r. (strefa nr 105)	78A z 8.01.1970
Gościszewo	Osada z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 3)	79/A z 8.01. 1970
Koniecwałd (obręb Uśnice)	Cmentarzysko kurhanowe z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 55)	229/A z 8.01.1970
Koniecwałd (obręb Uśnice)	Cmentarzysko kurhanowe z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 56)	230/A z 8.01.1970
Nowa Wieś	Grodzisko z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 88)	56/A z 1.12.1972
Sztum	Grodzisko z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 99)	101/A z 25.11.1970
Sztum	Stare Miasto z okresu od średniowiecza po okres nowożytny (strefa nr 100)	82/N z 16.07.1959
Uśnice	Osada z okresu późnego średniowiecza (strefa nr 41)	61/A z 7.01.1970
Węgry	Grodzisko wyżynne z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 1)	62/A z 7.01.1970

Węgry	Cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza (strefa nr 21)	69/A z 7.01.1970
Węgry	Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich (strefa nr 18)	70/A z 7.01.1970
Węgry	Osada przygodowa z okresu wczesnego średniowiecza (strefa nr 1)	71/A z 7.01.1970

Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru
Gmina Stary Targ		
Dąbrówka Malborska	Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja, z1803–1878 r. 1928 r	52 z 11.03. 1957
Grzymała	Park podworski, koniec XIX w.	23/78 z 24.02.1978
Grzymała	Dwór, koniec XIX w.	54/79 z 08.08.1979
Kalwa	Kościół gotycki z XV w. z rokokowym wyposażeniem wnętrza oraz drewniana wieża, we wsi zabudowa regionalna	95/N z 18.01.1960
Klecewo	Park podworski	17/78 z 04.02.1978
Kościelec	Park podworski z budynkiem dworu, 2 połowa XIX w.	35/78 z 25.07.1978
Łoza	Kościół filialny ewangelicki, 1876–1878 r.	279/93 z 30.06.1993
Mleczewo	Park przydworski – ogród, 2 połowa XIX w.	14/77 z 21.01.1978
Nowy Targ	Kościół gotycki, kamienno-ceglany, zbudowany ok. 1336–1940 r., przebudowany m.in. w XVII i XIX w.	257/93 z 25.03. 1993
Pozolia	Park podworski II z aleją lipową, dwór	31/78 z 29.06.1978
Pozolia	Park podworski I z dworem i alejami	32/78 z 30.06.1978
Stary Dwór	Budynek dawnego dworu – obecnie budynek administracyjno – mieszkalny	495/96 z 29.03.1996
Stary Dwór	Park dworski	12/78 z 02.01.1978
Stary Targ	Kościół z XIV/XX w.	258/93 z 23.03.1993
Szropy	Kościół filialny p.w. św. Piotra i Pawła, lata 30-ste XX w.	276/93 z 16.06.1993
Telkwice	Dwór z wyposażeniem, park oraz kaplica, XVIII i połowa XIX w.	38/78 z 25.08.1978
Trankwice	Park przydworski, XIX i XX w.	19/77 z 29.12.1977
Trankwice	Dwór wraz z parkiem, 2 połowa XIX w.	181/90 z 11.01.1991
Trankwice	Budynek gospodarczy – spichlerz, 1849 r.	68/83 z 18.11.1983
Tropy Sztumskie	Przydworski ogród o charakterze parkowym. 2 połowa XIX w.	13/77 z 10.12.1977
Waplewo Wielkie	Park z chińską pagodą i rzeźbami, pierwsza połowa XVIII w.	24/78 z 24.02.1978
Waplewo Wielkie	Pałac z XVII–XIX w., dawna siedziba rodziny Sierakowskich, neoklasycystyczny, we wnętrzu sala gdańska, kominek z 1600 r., polichromia z 1896 r.	620 z 21.12.1972
Waplewo Wielkie	Kaplica grobowa Sierakowskich, neoromańska z 1873 r., z bogatym wyposażeniem XV–XVIII w.	277/93 z 16.06.1993
Zielonki	Park przydworski, początek XIX w.	15/78 z 03.02.1978
Gmina Stary Targ – stanowiska archeologiczne		
Stary Targ	Grodzisko z XIII–XIV w.	
Stary Targ	Cmentarzysko kultury wielbarskiej i oksywskiej (okres lateński i wpływów rzymskich – przełom er do 375 r.)	
Kalwa	Grodzisko wyżynne	55/A
Klecewo	Osada z okresu lateńskiego (400 p.n.e. do przełomu er)	
Nowy Targ	Cmentarzysko wielokulturowe z okresu lateńskiego i rzymskiego	

Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru
Gmina Mikołajki Pomorskie		
Balewo	Zespół zagrody nr 9	695 z 21.12.1973
Balewo	Park podworski i otaczające go od wschodu łąki, dwór i zabudowania gospodarcze	28/78 z 19.05.2978
Dworek	Brama wjazdowa – relikty, aleja prowadząca przez teren folwarku, park podworski z XIX w.	36/78 z 28.06.1978
Cierpięta	Dwór i park z XIX w.	182/90 z 20.11.1990
Cieszymowo 1	Zespół dworsko-parkowy; park zapewne z XVII w., pałac, folwark dawna uprzężalnia XVIII w.	37/78 z 22.06.1978
Cieszymowo	Zespół dworsko-parkowy; dwór z XVIII w., przebudowany w XIX i XX w.	391/94 z 09.09.1994
Cieszymowo II	Park podworski XIX w.	29/78 z 26.05.1978
Cieszymowo	Spichlerz – konstrukcji szachulcowej, zbudowany w 1797 r. – obecnie kaplica z XVIII w.	210/91 z 30.12.1991
Cieszymowo	Budynek gospodarczy przy dworze	243 z 13.08.1962
Krasna Łąka	Kościół parafialny, p.w. św. Anny, gotycki, kamienno-ceglany, z XIV w. z cmentarzem rodowym i 7 grobowcami murowanymi,	189/91 z 08.05.1991
Mikołajki Pomorskie	Kościół parafialny, p.w. św. Antoniego, z XIX w., zieleń cmentarna wysoka	310/93 z 20.10.1993
Mikołajki Pomorskie	Kapliczka róg Kościuszki i Kościelna	310/93 z 20.10.1993
Mikołajki Pomorskie	Kościół ewangelicki, zbudowany w 1900–1904 r. w stylu neogotyckim	
Nowa Minięta	Zespół dworsko-parkowy z XVII i XVIII w., park podworski z alejami z XIX w., dwór XIX w., zespół zabudowy folwarcznej,	z 26.01.1979
Stążki	Zespół dworsko-parkowy; park XIX w., obecny dwór wybudowany w 1866 r., fundamenty dawnego dworu gotyckiego zniszczonego przez Szwedów, – grodzisko staropruskie o średnicy 100 m	39/78 z 26.07.1978
Stążki	Zespół dworsko-parkowy	511/96 z 10.07.1996
Gmina Mikołajki Pomorskie – stanowiska archeologiczne		
Balewo	Dwie osady wczesnośredniowieczne z okresu lateńskiego	
Stążki	Osada średniowieczna	
Stążki	Osada pruska z XII–XIII w.	
Mikołajki Pomorskie	Osada pruska z XI–XIII w.	
Mikołajki Pomorskie	Osada pruska z XIII–XIV w.	
Mikołajki Pomorskie	Cmentarzysko kultury wschodnio-pomorskiej z okresu lateńskiego	
Krasna Łąka	Cmentarzysko kultury wschodnio-pomorskiej z okresu lateńskiego	

Adres	Obiekt	Nr rejestru
Miasto Dzierzgoń		
Ul. Mickiewicza	Kościół parafialny, p.w. św. Katarzyny, gotycki, z cegły, z pocz. XIV w., z zabytkowym wnętrzem i z najstarszą płytą nagrobną gotyku datowaną na 1347 r.	KL.V/KZ/2/16/56 z 18.12.1956
Ul. Krzywa	Kościół p.w. Św. Ducha, poreformacki, obecnie od 1953 r. grekokatolicki, z XV w, przebudowany w XVII i XVIII w., – zabudowania dawnego klasztoru z XVII w. przebudowanego w XX w., krużganki	KL.V/KZ/2/17/56 z 19.12.1956 KL.V/KZ/2/16/56 z 18.12.1956
	Kaplica cmentarna p.w. św. Anny to dawny	PSOZ/V/509/93 z

	średniowieczny kościół, zbudowany w XIII w., cmentarz z XVIII w. z zielenią wysoką	29.03.1993
Słowackiego 13 i Traugutta 15	Budynki mieszkalne z początku XX w.	– PSOZ/IV/1285/93 z 27.07.1993 – PSOZ-1240 z 30.07.1993 – PSOZ/IV/1239/93 z 30.07.1993
Odrodzenia	Budynek spichlerza wraz z działką z pocz. XX w.	PSOZ/V/1241/93 z 30.07.1993
	Cmentarz luterański wraz z zielenią wysoką z XVIII w.	KL-I-534/15/88 z 17.08.1988
	Cmentarz żydowski wraz z zielenią wysoką z XIX w.	KL-I-534/8/88 z 15.08.1988
	Cmentarz ewangelicki wraz z zielenią wysoką z XVIII w.	KL-I-534/62/90 z 01.12.1990
	Zespół młyna	Postulowane do objęcia ochroną
	Zespół budynków kolejowo przemysłowych wraz z budynkiem dworca, droga dojazdową	Postulowane do objęcia ochroną
	Wzgórze zamkowe – na przełomie X i XI w. wykorzystywane przez plemiona pruskie jako strażnica, a od 1247 r. zamek krzyżacki (pozostałości ruin zamku), od 1894 r. wzgórze przejęło miasto	Strefa ochrony A, 113/A z 5.12.1970 obszar 21/50

Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru
Gmina Dzierżoń		
Bagart	Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Michała, gotycki, z cegły, z roku 1320, wewnątrz kościoła zabytkowe wyposażenie: barokowy ołtarz główny z pocz. XVIII w.	KL.IV/2/50/3772/62 z 09.10.1962
Bagart	Cmentarz ewangelicki z XIX w., zieleń wysoka	KL-I-1063/78 z 06.01.1978
Bagart	Budynek mieszkalny z XIX w.	PSOZ-534/91/91 z 19.12.1991
Bruk	Dwór z wystrojem z XIX w.	KL-I-3069/80 z 12.12.1980
Bruk	Park podworski XIX w.	KL-I-1063/78 z 06.01.1978
Jasna	Kościół z 1320–1330 r., we wnętrzu gwieździste sklepienie i bogate wyposażenie: barokowy ołtarz główny z 1709 r. oraz boczny z 1668, ambona z końca XVIII w.	KL.IV/2/47/3368/62 z 13.08.1962
Jeziorno	Zespół dworsko-parkowy – dwór z XIX w.	PSOZ/V/1281/96 z 08.07.1996
Jeziorno	Zespół dworsko-parkowy – park z XIX w., cmentarz rodowy; układ wodny; układ drożny; zieleń wysoka	PSOZ/V/1281/96 z 08.07.1996
Żuławka Sztumska	Kościół gotycko-barokowy, z drugiej połowy XIV w., wewnątrz bogate wyposażenie barokowe: ołtarz główny z 1701 r. ołtarze boczne, ambona i chrzcielnica	KL.V/KZ/2/15/57 z 30.05.1957
Sporowo-Minięta	Park podworski, XVIII–XIX w.	KL-I-57/78 z 30.12.1977
Piaski	Park –ogród parkowy, XIX w.	KL-I-1390/78 z 24.03.1978

Prakwice	Zespół pałacowo-parkowy – pałac z XVIII w.	ARCH.IV-2-2/49 24.06.1949	z
Prakwice	Zespół pałacowo-parkowy – park z XVIII w.	ARCH.IV-2-2/49 24.06.1949	z
Prakwice	Park podworski z XIX w.	KL-I-1064/78 05.02.1978	z
Prakwice	Kuźnia z XIX w.	PSOZ/V/976/93 14.06.1993	z
Prakwice	Szkoła z XIX w.	PSOZ/V/1030/93 15.06.1993	z
Prakwice	Zespół dworsko (ruina)-parkowy wraz z folwarkiem i wsią służebną z XVIII–XIX w.	20/78	
Stanowo	Park podworski, XIX w.; folwark, aleje dojazdowe, cmentarz, nagrobek Natalii Szelińskiej, XIX w.	KL-I-2431/78 22.06.1978	z
Nowiny	Pałac starostów dzierzgońskich i malborskich z kolekcją zabytkowych maszyn rolniczych	PSOZ/V/2317/94 27.12.1994	z
Nowiny	Park podworski z XIX w. zabudowania na terenie parku	KL-I-2435/78 20.07.1978	z
Budzisz	Ruina wiatraka holenderskiego z drugiej połowy XIX w.		
Ankamaty	Ruiny wiatraka holenderskiego z drugiej połowy XIX w.		
Pachoły	Zespół dworsko-parkowy wraz z młynem z XIX w.		

Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru	
Gmina Stary Dzierzgoń			
Stary Dzierzgoń	Wieś lokacyjna z pocz. XIV w., zabudowa z XIX w. i pocz. XX w. częściowo drewniana, zespół stacji kolejowej		
Stary Dzierzgoń	Gotycki kościół p.w. Matki Bożej Różańcowej z XIV w. (1350-1360 r), przy kościele cmentarz średniowieczny	443/68	
Pudłowicz	Zespół dworsko (ruina)-parkowy wraz z folwarkiem z XIX w., wiele drzew pomnikowych	22/78	
Gisiel	Zespół dworsko (ruina)-parkowy wraz z folwarkiem z XVIII w.	436/69 i 10/77	
Kielmy	Ruina dworu, zespół parkowy z pozostałościami folwarku z XIX w.		
Lubachowo	Wieś lokacyjna z XIV w. zespół dworsko (ruina)-parkowy wraz z folwarkiem z połowy XIX w.		
Lubachowo	Kościół filialny p.w. św. Antoniego, gotycki, ceglany, początek budowy 1350 r., z wieżą frontową z ok. 1400 r., nadbudowaną w XVII w.	427/69	
Protajny	Zespół dworsko-parkowy wraz z folwarkiem z połowy XIX w.		
Nowy Folwark	Zespół folwarku wraz z parkiem krajobrazowym z końca XIX w.		
Przezmark	Wieś lokacyjna z XIV w., zamek krzyżacki, gotycki, od 1717 r. stopniowo rozbierany, z czteroskrzydłowego założenia zachowane jedno skrzydło i baszta, – zespół dworski wraz z folwarkiem z II połowy XIX w.		
Przezmark	Kościół wybudowany w 1821 r., p.w. Matki Boskiej		

	Królowej Świata	
Przezmark	Domy mieszkalne drewniane i murowane z XIX w. i pocz. XX w., dom ryglowy z 1850 r.,	
Monasterzysko Małe	Dwór wraz z folwarkiem, z dworu zachowane granitowe fundamenty, cmentarz rodowy z kaplicą grobową	
Piaski	Zespół dworsko-parkowy (pozostałości) wraz z folwarkiem z I połowy XIX w.	
Stare Miasto	Wieś lokacyjna z XIV w. z zabudowaniami z XIX i XX w.	
Stare Miasto	Kościół gotycko-barokowy z XIV-XVI w., zabytkowe wnętrze kościoła – polichromia	5/25 z 27.06.1949 16/83 z 26.07.1983 49/9/95 z 10.05.1995
Tabory	Wieś lokacyjna wielodrożna, z zabudową drewnianą z XIX w., pozostałości młyna wodnego	
Myślice	Wieś lokacyjna z pocz. XIV w. z kościołem na wzniesieniu prawdopodobnie staropruskiego grodziska czy cmentarzyska; zabudowa z XIX w. i pocz. XX w., młyn XVIII w., zespół stacji kolejowej	
Latkowo	Pozostałości elektrowni wodnej	
Gmina Stary Dzierzgoń – stanowiska archeologiczne		
Przezmark	7 stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza: grodziska, osady i cmentarzyska staropruskie oraz osada i warownia założona przez Zakon NMP zwane „zamek” położone na półwyspie jez. Przezmark	39A
Przezmark	osadą wielokulturową od neolitu przez wczesną epokę żelaza, okres wpływów rzymskich do średniowiecza	
Myślice	Stanowisko 1 grodzisko IX-X w. n.e.	
Myślice	Stanowisko 2 strażnica XI-XIII w. n.e.	
Porzeczce	Stanowisko 3 cmentarzysko kultury pomorskiej	
Lubachowo	Stanowisko 1 osada wczesnośredniowieczna	
Stare Miasto	Cmentarzysko odkryte w 1932 r. na zach. od drogi Stare Miasto – Królikowo	
Stare Miasto	Obozowiska ludności kultury chojnicko -pieńkowskiej z okresu neolitu; Osada otwarta kultury wejherowsko - klatoszyńskiej z wczesnej epoki żelaza	
Stare Miasto	Grodzisko wyżynne z XI-XIIIw. Grodzisko cyklowe wczesnośredniowieczne	
Stary Dzierzgoń	Grodzisko wyżynne dwumajdanowe, staropruskie, ok. 300 m od zabudowań o nazwie „zamek”	52A
Tabory	Osada młodszy okres przedrzymski	
Tabory	Osada kultowa kurhanów zachodnio-bałtyckich z okresu kulturowego wczesnego żelaza	

4.5 WARUNKI KLIMATYCZNE

Zgodnie z podziałem rolniczo-klimatycznym Polski, zachodnia część obszaru powiatu leży w przejściowej strefie klimatycznej. Wg R. Gumińskiego graniczą tu ze sobą dwie dzielnice klimatyczne: gdańska (Żuławy Wiślane) i wschodni skraj dzielnicy bydgoskiej.

W żuławskiej części powiatu, ze względu na położenie w widłach Wisły i Nogatu, występują częściej mgły i inwersje sprzyjające stagnacji chłodnego powietrza.

Średnia roczna temperatura na omawianym obszarze wynosi około 7,0⁰C. W lipcu średnie roczne temperatury osiągają wartość około 17,0⁰C, a w styczniu od -3,0 do -1,0⁰C. Średnie sumy opadów rocznych są niższe od średniej krajowej i wynoszą w dolinie Wisły około 450–550 mm zaś w części środkowej powiatu od 550 do 650 mm, przy czym notuje się przewagę opadu letniego nad opadem zimowym. Przeważają wiatry z kierunków zachodnich i północno-zachodnich.

Część wschodnia powiatu leży w obrębie zachodniego skraju zachodniomazurskiej dzielnicy klimatycznej. Średnia roczna temperatura powietrza wynosi 6,5⁰C, a średnia amplituda 20,5⁰C. Najzimniejszym miesiącem jest styczeń ze średnią temperaturą -3,0⁰C, a najcieplejszym lipiec z temperaturami od 17,0⁰ do 17,5⁰ C. Wyższe są tu opady atmosferyczne, które wynoszą 650–700 mm, przy średnim opadzie z wielolecia 666 mm (w Nowym Folwarku). Obszar ten charakteryzuje się także dłuższym czasem zalegania pokrywy śnieżnej oraz krótszym okresem wegetacji.

Lokalne modyfikacje klimatyczne wiążą się przede wszystkim ze zróżnicowaniem warunków solarnych i ciepłych w zależności od ekspozycji (kierunku pochylenia) terenu, położenia w sąsiedztwie lub w enklawach kompleksów leśnych itp.

4.6 UKSZTAŁTOWANIE POWIERZCHNI I GEOMORFOLOGIA

Charakterystyczną cechą krajobrazu powiatu sztumskiego jest jego duże zróżnicowanie, wynikające z położenia w obrębie podprovincji Pojezierzy Południowobałtyckich. Według podziału fizyczno - geograficznego Kondrackiego obszar powiatu należy do makroregionu i jednocześnie mezoregionu Pojezierza Iławskiego, ponieważ podziału na mezoregiony nie przeprowadzono.

Pojezierze Iławskie

Powiat sztumski położony jest w północnej części Pojezierza Iławskiego, w strefie maksymalnego zasięgu fazy pomorskiej zlodowaceń północnopolskich, po wewnętrznej stronie maksymalnego ciągu morenowego Prabuty – Morąg. Strefa zasięgu lądolodu fazy pomorskiej wyznacza najmłodszą krainę polodowcową o zróżnicowanej rzeźbie terenu. Na powierzchni występują formy rzeźby pochodzenia lodowcowego, wodnolodowcowego, rzeczno i eolicznego. Dominującym elementem morfologicznym są skupienia moren czołowych, na przedpolu których znajdują się rozległe pola sandrowe. Duże powierzchnie zajmują jeziora, głównie typu rynnowego.

Formy pochodzenia **lodowcowego** tworzą wysoczyznę morenową falistą o wysokościach bezwzględnych od 30 m n. p. m. w części północnej powiatu (okolice Bukowa) do 100 m n. p. m. w części południowej. W obrębie wysoczyzny występują wzgórza morenowe o wysokości względnej dochodzącej do 30 –40 m.

Formy pochodzenia **wodnolodowcowego** tworzą równiny utworzone na przedpolu ciągów morenowych. Największe pole sandrowe rozciąga się równoleżnikowo w okolicach Sztumu, Waplewa i Mikołajek Pomorskich. Powstanie ich związane jest z etapami oscylacyjnej recesji lądolodu fazy pomorskiej. Wody, które sypały stożki sandrowe w początkowej fazie, niszczyły powierzchnię wysoczyzny tworząc ostańce np. w rejonie Nowego Targu.

W obrębie powierzchni falistej wysoczyzny morenowej, a także w strefie kontaktowej sandru i wysoczyzny, powstawały ciągi wydłużonych pagórków zwanych ozami pagórków kemowych. W strefie fazy pomorskiej ozy występują rzadko np. na południowy-wschód od Nowej Wsi. Skupienia kemów stwierdzono na północ od Krastud i w rejonie Starego Targu. Ponadto na całym obszarze, zarówno sandrowym i wysoczyzn morenowych występują liczne zagłębienia bezodpływowe wypełnione przez jeziora, torfy i namuły torfiaste.

Formy pochodzenia **rzeczno** reprezentowane są dolinami Wisły, rzeki Dziergoń i niewielkich rzeczek Malborska Młynówka i Postolińska Struga.

Formy pochodzenia **eolicznego** powstawały w okresie późnego plejstocenu i wczesnego holocenu i reprezentowane są przez wydmy (paraboliczne, wałowe) i równiny piasków przewianych.

4.7 BUDOWA GEOLOGICZNA

Obszar leży w syneklizie perybałtyckiej platformy wschodnioeuropejskiej. Utwory budujące platformę nawiercono w Prabutach na głębokości 3894,6 m, gdzie stwierdzono gnejsy leptytowe. Na podstawie badań sejsmicznych ustalono, że powierzchnia platformy jest lekko podniesiona ku północy, a wyraźnie ku południowi.

Platforma prekambryjska przykryta jest kompleksem skał paleozoicznych o miąższości około 1400 m i skał permo-mezozoicznych o miąższości 1900–2220 m oraz skał kenozoicznych o miąższości 290 m. Osady platformy prekambryjskiej, skały paleozoiczne i permo-mezozoiczne pocięte są uskokami. Paleozoik reprezentują osady kambru, ordowiku i syluru. Na częściowo zerodowanych osadach syluru występuje seria permska (cechsztynu). Paleozoik przykryty jest głównie węglanowymi utworami triasu, jury i kredy oraz paleocenu, eocenu-oligocenu, miocenu.

Na obszarze powiatu sztumskiego trzeciorzęd reprezentowany jest przez osady paleocenu i oligocenu. Osadów eocenu i miocenu nie wydzielono ze względu na brak dokładniejszych danych. Osady pliocenu nie występują ponieważ zostały zniszczone przez egzarację lądolodów w okresie plejstocenu. Osady paleocenu wykształcone są w postaci piasków drobnoziarnistych, jasnoszarych, a ich strop występuje na głębokości 136,8 m. Osady oligoceńskie, wykształcone w postaci piasków zielonkawych, piaskowców słabo zwięzłych i piasków zailonych, szarych, nawiercono w Sztumie i w Krastudach na głębokości 82,1–91,5 m p. p. m.

Powierzchnia podczwartorzędowa występuje w części zachodniej powiatu na wysokości od 75 do 85 m p. p. m i opada ku wschodowi do wysokości 145–110 m p. p. m. W części zachodniej w podłożu czwartorzędu zlegają osady oligocenu, a w rejonie Bukowa i na wschód od Dzierzgonia osady paleocenu. Osady starsze od trzeciorzędowych, kredowe, ukazują się w rejonie na północny-zachód od Sztumu.

W plejstocenie na obszar powiatu kilkakrotnie wkraczał lodowiec zlodowaceń: południowopolskich, środkowopolskich i północnopolskich. Z fazami zlodowaceń oraz okresami deglacjacji wiązała się sedimentacja osadów piaszczystych i piaszczysto-żwirowych rzecznych i wodnolodowcowych, mułków i iłów akumulacji jeziornej i zastoiskowej, a także poziomów glin zwałowych. Miąższość osadów czwartorzędowych waha się od 85–150 m na zachodzie powiatu, a 200–250 m na wschodzie.

Osady zlodowaceń południowopolskich zachowały się fragmentarycznie w formie porwaków w młodszych glinach zlodowaceń środkowopolskich w rejonie miejscowości: Sztum, Bukowo i Krastudy. Podobnie występują w tych rejonach morskie osady interglacjalu holsztyńskiego. Osady interglacjalu eemskiego stanowią na obszarze powiatu (miejscowości Sztum, Bukowo, Krastudy, Dzierzgoń) przewodni poziom stratygraficzny i wyraźną granicę między osadami zlodowaceń środkowopolskich i północnopolskich. Miąższość osadów interglacjalu eemskiego wynosi od 61 do 63 m. W spągu są to osady lądowe, następnie rzeczno-morskie oraz morskie. W czasie zlodowaceń północnopolskich lądolód wkraczał na omawiany obszar kilkakrotnie pozostawiając osady składające się z czterech poziomów glin zwałowych oraz osadów je rozdzielających wodnolodowcowych i zastoiskowych. Najstarsze gliny zwałowe stadiału sandomierskiego i fazy leszczyńskiej (Świecia) stadiału głównego występują w postaci płatów o zmiennej miąższości, natomiast poziomy glin fazy poznańskiej i pomorskiej występują na obszarze całego powiatu. Gliny zwałowe najmłodszej fazy (pomorskiej) tworzą powierzchnię wysoczyzny polodowcowej. Starsze gliny odsłaniają się na południe od Sztumu w skarpie rzeczki Postolińska Struga oraz na północ od Dzierzgonia w dolinie rzeki Dzierzgoń.